

Murat KOBYA (*)

SOSYAL BİLİMLER VE DİNİ İLİMLERDE DAVRANIŞ TASAVVURU

abstract

Concept of Behavior in Social Sciences and Religious Studies. It is seen that both in social sciences and theology human behaviours have critical importance. However while social sciences and especially behavioral sciences are looking for the psychological and social reasons under lying behaviour; theology takes acts into consideration both in terms of secular and otherworldly results, tries to harden between the endless and limitless will of God and religious and ethical responsibility of man. While behavioral sciences have a descriptive character, the normative side of theology predominates. Determinism-voluntarism dichotomy about human behaviours has caused theoretic polarizations both in social sciences and theology. It can be easily concluded that in social sciences, the perceptive of positivist-naturalist social science is in the determinist camp; the perceptive of interpretive- constructionist which has raised as a reaction to the aforementioned perspective is in the voluntarist camp. There are important differences between the imagination of religious behaviour of social sciences and theology. While theology puts emphasis on that God intervenes the world with revelation and providence and that everything has occurred with His creation; social sciences generally explain religious and all social events as a humane or natural phenomenon. At the same time because the constructionist ecole gives some chance for personal interpretations about the world, it harmanoizes with religious believes better than naturalist theory which sets a strict cause and effect relations between social context and religious content.

key words

Determinism, Voluntarism, The perceptive of positivist-naturalist, The perceptive of interpretive- constructionist.

Giriş

Din, bireysel ve sosyal açıdan birçok işleve sahip çok yönlü bir olgudur. Dini davranış kavramı ise, böylesi bir olgunun bireysel ve sosyal tezahürlerini ifade etmektedir. Dini davranış kavramının sosyal bilimlerin dinle ilgili etütlerinde hayati bir öneme sahip olduğunu ve sosyal bilimlerdeki dini davranışla ilgili teorilerin, dinin objektif boyutunun ötesine geçip, dinin sübjektif yönüyle de ilgili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim sosyal bilimlerdeki dini davranış teorileriyle ilgili literatüre baktığımızda, bazı örneklerde, “dini davranış” kavramının; din olgusunun kaynağını, fonksiyonunu, birey ve toplum üzerindeki etkilerini ve dini duygu, düşünce ve inançları da içine alan bir derinlik ve genişlik içinde mütalaa edildiğini görmekteyiz (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 248–249). Bu durum dini davranışın, her zaman dini inançla iç içe olduğuna işaret ettiği gibi; aynı zamanda din olgusunun, dini davranış kavramından bağımsız ele alınamayacağını da açıkça göstermektedir.

Psikoloji, sosyoloji, antropoloji ve sosyal psikolojinin ana konusu insan davranışdır. Bu dört bilimden her biri insan davranışını başka bir açıdan incelemektedir. Bu yüzden bu bilimlere davranış bilimleri adı verilmektedir.

Psikoloji, insan davranışını bireysel yönden inceler; davranışın altında yatan zihni süreçleri ele alır (Cüceloğlu, 2007: 35). İnsan davranışını açıklamada “güdü” kavramı merkezi bir öneme sahiptir. Günümüz psikolojisinde davranış kavramı, sadece organizmanın dış uyarıcılara verdiği zahiri tepkileri değil; başkaları tarafından doğrudan doğruya gözlemlenemeyen düşünme, inanma, sevmeye, hayal kurma, kuşkulama gibi iç yaşantıları da kapsayan bir genişlik ve derinlikte mütalaa edilmektedir (Peker, 2008: 20, 31-32).

Sosyoloji ise toplumsal davranış kendisine konu edinir. Sosyal davranış, birbirinden haberdar olan ve birlikte mensubiyet duygusuna sahip en az iki insanın davranışdır (Arslantürk ve Amman, 2001: 18). Sosyal davranış bir sosyal gurup içindeki davranıştır. Burada çeşitli sosyal statü ve rollere sahip sosyal kişiler söz konusudur. Sosyal davranış; tipleşmiş, standartlaşmış, yapılaşmış ve kalıplaşmış bir davranıştır. Sosyal davranış anlamak için rol, statü, kurum, yapı gibi temel sosyolojik kavramları da iyi bilmek gereklidir. Max Weber’in davranış tipolojileri ile natüralist-pozitivist ve yorumlayıcı-inşacı sosyal bilim anlayışlarının insan davranışına bakış açıları arasındaki farklılıklar da konumuz açısından merkezi bir öneme sahiptir.

Sosyal psikoloji; sosyoloji, psikoloji ve antropolojinin kesiştiği noktada durmaktadır. Sosyal psikoloji, bireyin toplum içindeki davranışını inceler. Sosyal etki, sosyal motivasyon, sosyal öğrenme, uyuma, tutumlar, tutum değiştirme, sosyal algı, gurup yapısı, liderlik, kültür ve benlik gibi konular sosyal psikolojinin inceleme alanını teşkil etmektedir (Kağıtçıbaşı, 2008: 21–25).

İnsanın, fiziksel-biyolojik özellikleri de dâhil olmak üzere sosyal-kültürel yönlerini kapsayan genel bir bilimsel yaklaşım olan Antropoloji (Özbudun, Şafak ve Altuntek, 2006: 9); insan davranışını kültür üretimi, inşası ve etkileşimi açıdan ele alır.

Dini ilimlerde, sosyal bilimlerdeki “davranış” kavramına karşılık, “amel” kavramının ön plana çıktığını görmekteyiz. Önemle belirtmeliyiz ki, amel kavramı, tıpkı sosyal bilimlerdeki davranış kavramı gibi, dini ilimlerde merkezi bir öneme sahiptir. Amel, neredeyse hiçbir zaman dini inancı ifade eden “iman” kavramından ayrı düşünülemez. Hatta bazı örneklerde amel kavramı, imanı da içine alacak biçimde anlam genişlemesine maruz kalmıştır. Nitekim, dini literatürdeki zâhiri ve bâtni amel ayırımı ve imanın “kalbin ameli” olarak nitelendirilmesi böylesine bir anlam gelişmesinin güzel bir örneğidir.

Dini ilimlerde amel-niyet ilişkisi ve iman-amel ve bilgi ilişkisi üzerinde de durulur. Amellerin dünyevi ve uhrevi karşılığı sorunu ele alınır.

Dini ilimlerde amelle ilgili en önemli problemlerden biri de, “kader” kavramıyla bağlantılı olarak, özgür irade sorunu ve insanın, davranışlarından dini ve ahlaki açıdan sorumlu olmasıdır. Buradaki sorun, Allah’ın sınırsız ve sonsuz iradesi karşısında insanın iradesinin var olup olmadığı, varsa bile ne ifade ettiği ve dolayısıyla insanın davranışlarında ne kadar özgür olduğudur. Bu konuda da değişik teoriler ileri sürülmüştür.

Kur’ân; davranışı, dünya ve ahirette hayırlı sonuçlar doğurması açısından “Sâlih amel ve sâlih olmayan amel” olarak ikiye ayırmakta; dünya ve ahirette iyi sonuçlar doğuran ya da bir başka ifadeyle Allah’ın hoşnutluğunu kazandıran amelleri “sâlih ameller” olarak nitelendirmekte ve ancak iman ve sâlih amel birlikteliğinin kişiyi kurtuluşa ulaştırabileceğini vurgulamaktadır.

Görüldüğü gibi hem sosyal bilimler hem de dini ilimlerde insan davranışı merkezi bir öneme sahiptir. Ancak sosyal bilimler ve bilhassa davranış bilimleri, davranışın altında yatan psikolojik ve sosyal sebepleri araştırırken; dini ilimler, amelleri hem dünyevi hem de uhrevi sonuçları bakımından değerlendirmekte, Allah’ın sonsuz ve sınırsız iradesiyle insanın dini ve ahlaki sorumluluğu arasında bir denge kurmaya çalışmaktadırlar. Davranış bilimleri deskriptif bir karaktere sahipken, dini ilimlerin normatif yönü ağır basmaktadır.

Günümüz insanı, her ne kadar modern bilimle iç içe bir hayat sürse de, dini inanç ve uygulamalardan da vazgeçememekte, din ve bilimin birini diğere tercih etmemektedir. Bu sebeple dini bilgi ile bilimsel bilginin uzlaştırılması; günümüzde, kişilik bütünlüğü ve sosyal bütünleşme açısından önem arz etmektedir.

Sosyal bilimler ile dini ilimlerin birbirine rakip hatta düşman olarak algılanması ve sosyal bilimlerin batı merkezli perspektifleri, Müslüman toplum-

larda sosyal bilimlerin gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Ülkemizde, müfredatında din sosyolojisi ve din psikolojisi öğretimine yer verilen İlahiyat Fakülteleri'nde de aynı algı ve batı merkezli bakış açısı, söz konusu bilim dallarının gelişmesini olumsuz etkilemektedir. Bu sebeple, mezkur algıya neden olan faktörlerin ortadan kaldırılması ve sosyal bilimlerin, İslam kültür ve medeniyeti göz önünde bulundurularak yeniden yapılandırılması hayati öneme sahip gibi gözükmektedir. Bunu gerçekleştirmenin ilk adımı ise, iki bilgi kümesinin de doğru bir şekilde anlaşılması, aralarındaki ittifak ve ihtilaf noktalarının belirlenmesidir.

Sosyal Bilimlerde Davranış Tasavvuru

Tarihi ve sosyal varlık alanı içerisinde dinin rolü inkâr edilemez. Hatta sosyologlar ve antropologlar arasındaki genel kabule göre, diğer bütün sosyal normlar ve kurumlar dinden doğmuşlardır. Bu nedenle toplum hayatını düzenleyen esaslar içerisinde din kurallarının toplamı bugün dahi oldukça fazladır. Dinler, insanlar için birtakım hareket ve davranış kuralları koyar ve bunları bazı müeyyidelerle desteklerler. Dinin müeyyidesi günah ve sevap şeklindedir. Dindar, dinin kurallarına uyduğu takdirde sevap kazanacağına ve mükâfatlandırılacağına, uymadığı takdirde de günahkâr olacağına ve Tanrı tarafından cezalandırılacağına inanır. Böylece din, hem Tanrı ile kul arasında, hem de insanlar arasında bir sistem meydana getirir. Gerçekten din, kendisine tabi olanların tavır ve hareketleri yönünden ahenkli bir sistemdir. Bir dinin sahipleri, değişik derecelerde olmakla beraber gerek özel ve gerekse sosyal hayatlarında bu sistemin gereklerini göz önünde tutar ve uygularlar (Arslantürk ve Amman, 2001: 262-263).

İnsan davranışları ile ilgili determinizm-iradecilik dikotomisi, gerek sosyal bilimlerde gerekse dini ilimlerde teorik kamplaşmalara sebep olmuştur. Sosyal bilimlerde, pozitivist-natüralist sosyal bilim anlayışının determinist kampta; söz konusu anlayışa tepki olarak doğan yorumlayıcı-inşacı perspektifin ise iradeci kampta yer aldığını rahatlıkla ifade edebiliriz.

Natüralist ya da pozitivist sosyolojide, sosyolojinin tıpkı doğa bilimlerine benzeyen bir bilim olduğu görüşü kabul edilir. Natüralist sosyologlar, fizik ve biyolojiyi model alarak doğa ve toplum bilimlerinin birliğini kabul etmektedirler. Toplumu doğanın uzantısı olarak gören, doğa ve toplumun aynı yasalar tarafından yönetildiği ve dolayısıyla birey davranışlarının büyük ölçüde dış güçler tarafından belirlendiğini öne süren natüralist sosyologlara göre; doğanın sabit kanunlarla idare edilmesi gibi, insanın da öyle ya da böyle toplumsal dünya tarafından belirlendiğini kabul etmek gerekir. Onlara göre; insanlar, seçeneklere sahip olmakla birlikte bu seçenekler çoğunlukla yapısal olarak belirlenmiştir.

Esasen insan; bencil, kavgacı fakat güvenlik ihtiyacı duyan bir varlık olup; onun arzularını sınırlayacak ve sosyalleşerek uyum içinde yaşamasını sağlayacak bir toplumsal yapıya ihtiyaç vardır (Poloma, 2011: 33, 37, 205).

Tipik bir natüralist kuram olan işlevselcilik; insanı, sosyal sistemin kontrolündeki, yalnızca bir statü işgal eden, bağımsız iradede yoksun bir unsur şeklinde tasavvur etmektedir. Bu teorik perspektife göre toplum, birbirine bağımlı ve hepsi de genelde sistemin bütünleşmesi ve uyarlanmasına katkıda bulunan öğelerden oluşan bir bütündür. Toplumsal sistemi meydana getiren tüm öğeler, sistemin ihtiyaçlarıyla ilişkili özel işlevleri yerine getirmeleri ölçüsünde vazgeçilmez bir öneme sahiptirler. Sosyolojik bir kavram olarak Pareto'dan alınmış olan sistem nosyonu, sosyolojik işlevselciliğin bütün türlerinin merkezinde yer almaktadır. Nitekim işlevselciliği diğer bütüncül yaklaşımlardan ayıran özellik, parçaların bütünle ve birbirleriyle işlevsel ilişkisidir. Her toplum görece sürekliliği olan öğelerin dengeli bir yapısı, çeşitli alt sistemlerden oluşmuş bir sistemdir. Sistem, kendisini oluşturan unsurları ve bu unsurların arasındaki dinamik ilişkileri içine alan bir bütündür. Bir sistem olarak toplumun özü, topluluk olarak örgütlenmiş bir nüfusun yaşantısı tarafından kalıplaştırılmış bir düzendir. Bir düzen olarak toplum; değerler, normlar ve kuralları içerir. Sosyal sistemin en önemli işlevi ise bütünleşmedir. Sosyal bütünleşmeyi gerçekleştiren en önemli ve temel güç ise ortak değerler sisteminin varlığıdır. İşlevselcilik, biyolojik organik sistem modeline dayalı olarak geliştirilmiş, organizmacı ve evrimci bir toplum tasavvuruna sahiptir (Kızılcelik, 1994: 106; Wallace ve Wolf, 2004: 22; Swingewood, 1998: 272-273). Bu perspektifte sosyal davranış, sistemin ihtiyaçları tarafından belirlenmiş bir rol davranışdır. İşlevselci teoride birey aktörler; toplumsal yapı ya da sistemin, kurumsal ihtiyaçlarını karşılamak için kendilerine verdiği rolü oynamaya mecbur kader mahkûmları gibi gözükmektedir.

Yorumlayıcı-inşacı perspektif, pozitivist sosyoloji anlayışıyla keskin bir karşıtlık halinde olup; söz konusu sosyolojinin, toplumu doğanın uzantısı olarak gören, doğa ve toplumun aynı yasalar tarafından yönetildiği ve dolayısıyla birey davranışlarının büyük ölçüde dış güçler tarafından belirlendiğini ileri süren analizini şiddetle reddeder. Yorumlayıcı sosyal teoriye göre sosyal bilimlerin araştırma konusu olan insan; kendi sosyal dünyasını inşa edebilecek ve kontrolü altına alabilecek güçte, bilinçli, irade sahibi, yaratıcı, başkalarının eylemlerini yorumlayan ve dikkate aldıklarına dayanarak bir eylem çizgisi geliştiren, bağımsız ve rasyonel bir varlıktır. Toplumsal dünya da; insan davranışlarını belirleyen, sabit, verili, harici bir yapı değil; insanlar arası etkileşim içerisinde var edilen ve yorumlama süreci içinde her an değiştirilip dönüştürülen insani bir inşadır. Dolayısıyla sosyal gerçeklik olup bitmiş bir ürün değil, süregelen bir oluşum sürecidir (Slattery, 2008: 236-237; Poloma, 2011: 243-244). Yorumcu sosyoloji, sosyal davranışın altında yatan öznel anlamın anlaşılıp yorumlanmasını sosyo-

lojik analizin merkezine yerleştirmiş; kurum, yapı, sistem vb. kavramların, birlikte eylemde bulunan insanlardan ve onların niyet, amaç, değer ve sembolik evrenlerinden bağımsız bir anlama sahip olmadıklarını vurgulamış; toplumsal gelişme yasaları gibi genelleyci ve evrimci nosyonları reddederek hümanist bir sosyal bilim tasavvuru ortaya koymuştur.

Max Weber ve Sosyal Davranış Bilimi Olarak Sosyoloji

Sosyolojinin kurucu babalarından birisi olarak kabul edilen Alman sosyolog Max Weber (1864-1920)'in sosyolojisi, nedensel analize yapılan pozitivist vurguyla, yorumlamacı anlama kavramının sentezini yapıyordu (Swingewood, 1998: 172). Onun sosyoloji tanımında bu düalist tavır açık bir şekilde müşahade edilmektedir: Weber'e göre sosyoloji; sosyal davranışı yorumlayarak anlamak ve bu yolla davranışı, kendi akışı ve doğurduğu etkilerle nedensel olarak açıklamak isteyen bir bilimdir (Weber, 2007: 11; Giddens, 2009: 237).

Weber, doğalcı-pozitivist sosyal bilim anlayışına karşı çıkan Wilhelm Dilthey (1833-1911) gibi Alman tarih okuluna mensup filozoflardan ve bilhassa Yeni Kantçı Heinrich Rickert (1863-1936)'den önemli ölçüde etkilenmiştir (Swingewood, 1998: 159). Almanya'da, söz konusu gelenek içinde, toplumu ve kültürü doğanın bir uzantısı olarak kabul eden pozitivist anlayışa karşı, tarihselci ve maneviyatçı bir anlayış egemen olmuş; kültür bilimlerinin (sosyal bilimlerin), yasalılıklar ve nedensellikler peşindeki tabiat bilimleri gibi açıklamacı bilimler değil, konularını özgül ve bir defalık haller olarak ele alan anlamacı bilimler oldukları ifade edilmiştir. Böylece, kültür bilimleri ile doğa bilimleri, konu ve yöntem bakımından birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış oluyordu. Buna göre; doğa bilimleri, konusu olan doğayı tekrar ve süreklilik gösteren olgular alanı olarak görür. Olgulardaki bu tekrar ve süreklilik, tabiat bilimciye genel geçer tabiat kanunlarını ortaya koyma imkânı verir ve dolayısıyla tabiatı bu kanunlara göre belirlenen bir alan olarak araştırması gerektiğini emreder. Onun genel tabiat kanunlarına dayanarak tekil olguları açıklayabilmesi de buna bağlıdır. Kısacası, doğa bilimleri açıklayıcı ve deneysel bilimlerdir ve doğa bilimsel nedensellik, sebep-sonuç bağıntısını yasa-olgu bağıntısı olarak kuran bir nedenselliktir. Oysa kültür bilimlerinin konusu olan kültür gerçekliğinde doğa bilimsel anlamda yasalar olamaz. Çünkü kültür biliminde, insanın kendi iradesiyle belli değer, ilke, norm ve kurallara bağlı olarak gerçekleştirdiği eylemleri bilme söz konusudur. Tüm bu değer, ilke ve normlar ise doğal belirleyiciler değil, yine insan yapısı şeyler, yani sembol ve anlamlardır. Kültürel sahada insan eylemlerini yönlendiren bu anlamlar, tabiat kanunlarının tekrar ve devamlılıktan çıkarılan genel geçerliliğine asla sahip değildir. Kültür alanında sebep-sonuç bağlantısı, bir yasa-olgu bağıntısı olarak değil; ancak bir anlam-eylem ve sembol-eylem bağıntısı olarak ortaya konulabilir. Bu anlam ve semboller, tabiat kanunları gibi

bir sürekliliğe sahip olmadığından, kültür gerçekliği için tümel belirleyicilerden söz etmek imkânsızdır. Kültür gerçekliği, her zaman diliminde farklı bir görünüm kazanır yani bu gerçeklik özü gereği tarihseldir. Bu anlamda tarihsellik, zaman içindeki tekillik ve biriciklik demektir. Dolayısıyla genel geçer bir kültür kavramı konumlanamaz. Kültür, her toplumun, her halkın, her milletin kendine has sembol dünyası ve bireyselliği olarak vardır. Burada anlama yönteminin iki yönlü işlevi ortaya çıkmaktadır: İlk olarak, kültür gerçekliğinde sebep-sonuç bağıntısı anlam-eylem bağıntısı olarak kurulduğu için, eyleme sevk eden anlamı kavramak gerekir. Eylemi motive eden bu anlam; bir değer, bir norm, bir kural olabilir. Tüm bunlar, doğal değil insani sebeplerdir. İşte kültür bilimlerinin yöntemi olan anlama; insan eylemlerini ve dolayısıyla kültürü, yine insandan yola çıkarak kavrama yöntemidir. Ayrıca, kültür gerçekliği özü gereği tarihsel olduğundan, anlama yöntemi tüm zamanlar için geçerli nedensellikler tayin etmede kullanılamaz (Özlem, 2001: 304-308).

Yeni Kantçı Rickert buradan hareketle kültür bilimlerini bireyselleştirici, doğa bilimlerini ise genelleştirici bilimler olarak birbirinden ayırmaktadır. Rickert'e göre, duyuşal yoldan tanınan evren, sınırsız çokluktan ibarettir. Doğa bilimleri bu sınırsız çokluğu aşmak için, bu çokluktaki tekrar ve süreklilik gösteren olguları mantıksal genellik içine taşırken; kültür bilimleri, kültürel olaylar çokluğu arasından bizi ilgilendireni seçip ayıklar ve bu seçilmiş olayları hangi değerlerin yönlendirdiğini anlamaya çalışırlar. Böylece, yasalar arayan ve genellemeler peşinde koşan (nomotetik) doğa bilimleri ile konusunu süreklilik göstermeyen bir defalık haller olarak ele alan (idiografik) kültür bilimleri arasında bilgisel hedef bakımından bir karşıtlık oluşur. Doğa bilimlerinin genelleştirici bilgi hedefi karşısında kültür bilimlerinin bireyselleştirici bir bilgi hedefi vardır. Aynı zıtlık, doğa bilimlerinin açıklamacı yöntemiyle, kültür bilimlerinin anlamacı yöntemleri arasında da açıkça görülmektedir (Özlem, 2001: 308).

Weber; Dilthey ve Rickert'in doğa ve kültür bilimleri arasında yaptıkları ayrımı, kültür bilimlerinin insandan yola çıkan, dolayısıyla bireyselleştirici ve anlamacı bilimler olduğu gibi temel argümanlarını kabul etmekle birlikte; aynı zamanda, bir bilgi etkinliğinin bilim statüsü kazanabilmesi için genelleştirici ve açıklayıcı olmaya mecbur kalacağına da inanmaktadır (Özlem, 2001: 309). Bundan dolayı Weber; sosyolojiyi, genelleştirici bir kültür bilimi olarak geliştirme çabası içine girecek ve yorumlayıcı anlama ile nedensel açıklamayı birleştiren bir yöntem ile bu amacını gerçekleştirmeye çalışacaktır.

Weber'e göre, sosyolojinin somut gözlem konusu insan eylemleridir, hatta daha doğrusu tekil insan eylemleridir. Ancak kültür alanında gözlemsel düzlemde tespit edilen şey, nedenler değil, sonuçlardır. Sonuç durumundaki insan eylemlerinin nedenleri ise yine insan ürünü olan değerler, normlar, ekonomik örgütlenme biçimleri, hukuki, siyasi ve ideolojik düzenler türünden şeyler yani

olgusal değil sembolik nedenlerdir. Öyle ki, insan toplumu doğal etkenlerden çok sembolik etkenlerden hareketle ele alınabilir. Sosyolojide anlama yöntemini kaçınılmaz kılan nokta da budur. Çünkü Weber'e göre, toplum gerçekliği söz konusu olduğunda bilinmek istenen şey, son tahlilde anlam-eylem, değer-eylem, sembol-eylem bağıntısından başka bir şey değildir. Ama değerlerin ve sembollerin, doğal etken ve sebepler gibi tekrar ve sürekliliği yoktur. Her çağın, her dönemin, her toplumun kendine has bir değer ve sembol düzeni ve bu anlamda bir kültürü vardır. Bu değerler ve kültürler çokluğu ise, ancak belli değer ve sembollere bağlı bir seçicilikle ele alınabilir. Esasen, kültür gerçekliğine nüfuz etmenin seçicilikten başka bir yolu da yoktur. Bu seçimde, kültür bilimcinin kendi öznel ilgilerinin yönlendirici olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla, kültür bilimlerinin hareket noktası kaçınılmaz olarak özeldir (Özlem, 2001: 312-313). Ancak kültür bilimcinin anlama yöntemini sağlıklı bir biçimde kullanabilmesi için, bu yöntemde anlam-eylem, değer-eylem, motif-eylem bağıntısını kavramasını sağlayacak nedenselci bir bakış açısını katması gerekir. Ayrıca bu da yetmez, bunun yanı sıra kültür bilimcinin, bu nedenselci anlama yöntemiyle elde ettiği sonuçları, kendi araştırma konusu hakkında farklı görüş açılarından hareketle elde edilmiş başka sonuçlarla da karşılaştırması gereklidir. Sonuç olarak anlama yöntemi kültür bilimlerinde, nedenselci/karşılaştırmacı bir yorumlama yöntemidir (Özlem, 2001: 270). Burada şöyle bir soru akla gelecektir: Kültürel olgular; bir kerelik, tekrar etmeyen, belli bir zaman ve topluma özgü gerçeklikler ise; bu gerçeklikleri, nedenselci bir bakış açısıyla nasıl karşılaştırabilir, genelleyebilir ve kavramsallaştırabiliriz? Bu sorunun cevabı, Weber'in ideal tipler teorisinde verilidir: Ona göre, kültür bilimleri de konularına, -tıpkı doğa bilimleri gibi- kavramlar aracılığıyla yani rasyonel yönden yönelirler. Ancak kültür bilimlerinin kullanacağı kavramlar, doğa bilimlerinin kullandıkları cins kavramları olamaz. Kültür bilimleri ancak, onun "ideal tip" adını verdiği tip kavramları ile çalışabilir. İdeal tipler, nesnel gerçekliği olmayan insani soyutlamalar ve adlandırmalardan ibarettir (Özlem, 2001: 315). Sosyoloji, tekil tarihi olgu, olay ve süreçlerde yaklaşık ve benzer biçimde tekrar eden, Weber'in sık sık kullandığı deyimle, "nispeten statik kalan" ve bu anlamda süreklilik gösteren davranış türlerini, insani ilişki kalıplarını ve bunlara bağlı olarak meydana gelen toplumsal oluşumları belirli tip kavramları altında toplama ve bu kavramlara dayalı hipotetik ve şematik bir açıklama yapma etkinliği olacaktır (Özlem, 2001: 332). Weber'e göre sosyoloji, daha önce de vurgulandığı gibi, tipik toplumsal eylemlere ilişkin hem karmaşık anlam yapılarını kapsayan yorumcu anlama, hem de bir olayı başka bir olayın izleme ihtimaline dayalı olan nedensel açıklamadır (Swingewood, 1998: 180-181). Buradaki "ihtimal" kelimesine dikkat edilmelidir. Weber'in toplum teorisinde toptancı açıklamalara yer yoktur. Tarihte ve toplumda, hiçbir bütün ya da öz yoktur; sadece, anlam katan toplumsal eylemlerin sürekli dalgalanan bir kültürü vardır. Toplumsal ilişkiler, öznel arası bir çerçevede, amaçlı

etkinliklerin somutlaşması olarak kavranmaktadır. Dolayısıyla, sosyal eylemden bağımsız bir toplumsal yapı; evrim yasaları tarafından belirlenmiş dışsal, nesnel bir sosyal dünya mevcut olmadığı için, sosyolojik kavramlar ile nesnel açıdan gerçek bir veri arasında herhangi bir müteakabiliyet yoktur. Bu nedenle sosyolojik tip kavramları, yalnızca araştırmacının bilimsel bilgi kaygısına hitap eden analitik kurgulardır. Toplumu yönlendiren nesnel yasalar olmadığı için, eylem de zorunluluktan ziyade olabilirlik çerçevesinde tanımlanmalıdır. İhtimal, özgül bağlamlarda insan öznelerin davranışlarını belli normlara göre yönlendirmesi, böylece verili gözlemlenebilir bir olayın ardından başka bir olayın gelmesi ya da ona eşlik etmesi olasılığını gösterir. Toplumsal eylem, her zaman için, kesin olmaktan ziyade muhtemeldir. Çünkü toplumsal ilişkilerin özgül tabiatı, beklenen eylem yönünden sapma ihtimalini de içinde barındırır. İdeal tipler, toplumsal yaşamdaki öznel öğelerle; kültürün, pozitivist toplum teorisinin dikkate almadığı, bir defalık ve tekrarlanamaz öğeleriyle ilgilidir. İdeal tipler, seçmeyi, bir ya da daha fazla bakış açısına tek yanlı olarak ağırlık vermeyi ve bu tek yanlı olarak vurgulanmış bakış açılarına göre birleştirilmiş bir analitik yapı halinde düzenlenmiş olan çok sayıdaki yaygın, az ya da çok mevcut ve zaman zaman namevcut olan somut tekil olguların sentezini gerektirir (Swingewood, 1998: 177-179). Sosyolojik ideal tipler, adları üstünde, genel kavramlar değil tip kavramlardır. Bu demektir ki, onlar, yukarıda temas ettiğimiz gibi, olaylar içinden belli bir seçime göre, belli özelliklerin başat kılınmasıyla oluşturulurlar. Mesela, “aile” ve “devlet”, hemen her tarihi devirde rastlanabilen, tabii olgular gibi tam bir tekrar ve süreklilik göstermeseler de, yaklaşık ve benzer olarak hemen her toplumda gözlenebilen olgulardır. Ama tüm tarih ve tüm toplumlar için geçerli tek bir aile ya da tek bir devlet olgusu söz konusu değildir. Dolayısıyla sosyoloji, aile ve devlet kavramlarını birer ideal tip olarak kullanırken, bu kavramların hiçbir biçimde doğa bilimsel anlamda genelliğinden söz edemez (Özlem, 2001: 318). Kısacası, ideal tip, gerçekliğin bir tasviri değil, tekil bir fenomenin -ortalama değil- özsel özelliklerini birleştiren zihni bir inşaa; ahlaki bir bakış açısı içermeyen, sosyal fenomenlerin anlaşılması ve açıklanmasını kolaylaştıran metodolojik bir kavramdır (Swingewood, 1998: 178–179).

Weber’e göre, sosyolojinin nesnesi yani ampirik gözlem birimi, bireysel davranıştır (Özlem, 2001: 120–121). Weber, metodolojik bireycidir. Sosyolojisini kurarken en küçük birimden yola çıkar ve adım adım ilerleyerek en karmaşık toplumsal oluşumlara ulaşır. Onun sosyolojisinin en küçük birimi yani atomu, fert ve eylemidir (Weber, 2007: 26).

Weber’e göre davranış, (ister dışa vurulmuş, ister içsel bir fiil ya da suskun kalma veya göz yumma olsun), anlaşılır bir nitelik taşıyan yani davranışta bulunan kişi ya da kişilerin sübjektif bir mana vererek nesnelere yönelttikleri özel bir tavidir. Sosyal davranış ise, davranışta bulunan kişilerce gözetilen sübjektif

anlam çerçevesinde, başkalarının tavırlarına izafe edilen ve kendi akışı içinde bu tavırlara yönelmiş olan bir davranış tarzıdır. Anlamli davranışlar ile sadece tepkisel bir karakter arz eden, öznel bir anlam ihtiva etmeyen tavırlar arasındaki sınır hayli belirsizdir. Sosyolojik bakımdan önemli davranışların büyük bir kısmı, özellikle geleneksel saiklerle yapılan davranışlar bu ikisi arasında yer almaktadır (Weber, 2007: 10-11).

Weber’de, “anlam” ve “anlama” kavramlarının içeriği belirsiz kalmıştır. O, bu kavramları tanımlamak yerine karakterize etmeye çalışmıştır. Davranışı anlama, anında anlama ve açıklayıcı anlama olarak ikiye ayrılır. Açıklayıcı anlama, davranışı yönlendiren güdülerle akılla bilerek anlamak ya da bir başka ifadeyle, davranışın bize uygun görünen bir anlam bütünlüğü içerisine yerleştirilmesidir. Mesela, tüfek doğrultmak gibi bir davranışta ne yapıldığını dolaysız olarak anladığımız gibi, bu davranışı, dayandığı saikler bakımından da anlarız. Tüfeği doğrultan kişi, bir idamı infaz veya düşmanı imha etmek için (akılcı) veya intikam gayesiyle (duygusal yani akıl dışı) ateş ediyor olabilir. Şayet kişinin kıskançlık, gurur ya da şeref gibi sebeplerle hiddetlendiğini bilirsek, öfkeyi de motifleriyle birlikte anlamış oluruz. Bütün bu saikler, davranıştaki anlaşılır nitelikteki mana bütünlükleridir. Bu mana bütünlüğünü anlamak, davranışın gerçek akış tarzını açıklamak demektir. Davranışın anlamını araştıran bir bilime göre açıklama, hemen-anında anlaşılabilen bir davranışın, gözetilen öznel anlama göre yer aldığı anlam bütünlüğünü kavramak demektir. Bütün bu durumlarda anlamak, münferit bir hadisede davranışta kastedilen reel manayı, kitlesel davranışlarda kastedilen ortalama ve yaklaşık manayı ya da sıkça tezahür eden bir olayın ideal tipini kurgulayabilmek için ona bilimsel olarak atfedilen manayı veya mana bütünlüğünü yorumlama yoluyla kavramak anlamına gelmektedir (Weber, 2007: 18-20).

Somut bir davranışın nedensel bakımdan doğru olarak yorumlanması, davranışın izlediği seyir ile saik (güdü/motif) arasında doğru bir ilişki kurulması ve bir bütünlük içinde anlaşılır biçimde kavranması demektir (Weber, 2007: 25). Bir genelleme, kesin olarak doğrulanmış olsa bile, anlamsal uygunluktan yoksunsa, yorumlayıcı sosyolojinin alanı dışında istatistik bir korelasyondan ibaret olarak kalacaktır (Giddens, 2009: 241).

Weber’e göre, sosyolojinin temel inceleme konusu olan sosyal davranış; anlamli olarak “diğerlerinin geçmiş, mevcut ve gelecekte olması beklenen davranışlarına yönelik” her tür insan davranışını içerir (Giddens, 2009: 244). Tanımdan da anlaşılacağı üzere, her davranış toplumsal davranış değildir. Sadece nesnelere yönelmiş olan zahiri davranışlar da toplumsal davranış değildir. İçsel tutumlar ise ancak başkalarının davranışlarına yönelmiş olmaları halinde toplumsal davranış olurlar. Vecd ve tek başına yapılan dua gibi dini davranışlar da toplumsal davranış değildir. Bir bireyin ekonomik faaliyeti ancak ve sadece

başkalarının davranışlarını dikkate alması ve hesaba katması, mesela, başkalarının arzu ve isteklerini dikkate alarak üretim ya da tüketim faaliyetine girişmesi şartıyla toplumsal bir davranış olabilir. Her beşeri temas, toplumsal bir karakter taşımaz. Yalnızca başkalarının tutum ve davranışlarına yönelen anlamlı tutum ve davranışlar toplumsal bir niteliğe sahiptir. Mesela, bisikletli iki kişinin bir-biriyle çarpışması bir tabiat hadisesi gibi olup toplumsal bir davranış değildir. Ancak çarpmamak için diğerine yol verme teşebbüsü, çarpışmayı müteakiben karşılıklı bağırıp çağırışmalar, kavga veya dostça uzlaşma gibi eylemler birer toplumsal davranıştır. Çok sayıda insan tarafından birlikte sergilenen kitlesel davranışlar ya da başkalarının davranışının etkisi altında sergilenen davranışlar da sosyal davranış değildir. Mesela yağmurun yağmasıyla birlikte sokaktaki insanların bir kısmının aynı anda şemsiyelerini açması, islanmaktan korunma amacına yöneliktir ve bu eylemde, bir başkasının tutum ve davranışlarına yönelme söz konusu değildir. Sadece kitle olgusunun tesiriyle ve tepkisel sebeplerle sergilenen ve kitle ile arasında anlam bağı taşımayan bir eylem, toplumsal davranış cümlesinden değildir. Bir insanın başkasında görüp beğendiği bir davranışı aynen sergilemesi yani taklit etmesi de toplumsal davranış değildir. Çünkü bu davranış başkasının davranışına karşı ya da ona yönelik olarak yapılmamıştır. Başkasının davranışı, bu davranışın sebebi olmuş ancak arada bir anlam bağı oluşmamıştır. Buna mukabil, bir kişi bir başkasının davranışını moda olduğu, geleneklere uygun, örnek bir davranış olduğu için veya benzer sebeplerden dolayı taklit ediyorsa, o takdirde arada anlam bağı bulunuyor demektir ve dolayısıyla söz konusu davranış, toplumsal bir davranıştır (Weber, 2007: 40-42). Kısacası, sosyal davranış, öznel anlamın bir başka birey veya grupta ilişkili olduğu bir eylemdir. Toplumsal eylemin analiz edilebilecek iki anlamı vardır: Analiz, eylemin belirli bir birey için sahip olduğu anlama atıfta bulunmalı veya varsayımsal bir aktörün öznel anlamıyla ilgili bir ideal tiple ilişki içinde yapılmalıdır (Giddens, 2009: 237).

Weber dört tip toplumsal davranış yönelimi ayırt eder. Bunlar: Amaçlı rasyonel davranış, değer yönelimli rasyonel davranış, duygusal davranış ve geleneksel davranıştır.

Amaçlı rasyonel davranış; bireyin, belli bir filin muhtemel sonuçlarını bir amaca uygun araçları hesaba katarak rasyonel bir biçimde değerlendirdiği davranış tipidir. Bu tip davranışta birey, amacına ulaşmasını sağlayacak araç alternatifleri arasından, görece etkililiklerine ve muhtemel sonuçlarına bakarak bir tercihte bulunur (Giddens, 2009: 245).

Değer yönelimli rasyonel davranış; ahlaki, estetik, dini ya da buna benzer bir içerikte olabilecek bir mutlak değer elde edilmesine yönelik rasyonel eylemdir, yalnızca belli bir ideale yöneliktir ve başka hiç bir şey önemli görülmez. Sadece görev, onur ve kendini bir inanca adanmış gibi ideallere yönelik eylemler

bu tipe uygun düşer. Bu yine de rasyonel eylemdir zira bireyin etkinliğini yönlendiren tutarlı hedefleri gerektirir (Swingewood, 1998: 179; Giddens, 2009: 245).

Duygusal eylem; heyecan vb. duygusal haller içerisinde gerçekleştirilen eylemdir ve anlamlı olarak bilinçli bir eylemde bulunma olarak sınırdadır. Duygusal bir eylem, alışılmış gündelik ilgiler dışındaki bir uyarı ile meydana gelebilir. Duygusal temelli bir eylem, duygusallığın bilinçli bir boşalım olarak ortaya çıkması hâlinde bir yüceltme eylemidir. Bu tür eylem, genellikle (ama her zaman değil), bir değer rasyonelleştirmesi yoluyla yapılan bir eylemde veya amaçsal-akılcı bir eylemde, hatta her ikisinde birden ortaya çıkabilir (Özlem, 2001: 337).

Geleneksel eylem, âdet ve alışkanlığın etkisi altında gerçekleştirilir. Bu eylem tipi, insanların alışkanlık üzere yaptıkları bütün gündelik eylemlerinin büyük bir kısmına uygun düşer. Geleneksel eylem, anlamlı olarak yönlendirilmiş eylemlerin çoğunlukla yanında ama tam sınırdadır bulunur. Çünkü geleneksel eylem, yaşanmışlıktan elde edilen bir tutum doğrultusunda, alışılmış uyarılar karşısında sürüp giden gevşek bir tepkidir. Bu tipte eylemin anlamının kaynağında; değer rasyonelitesi içinde sürdürülen eylemlerdeki tutarlı, tanımlanmış bir biçimden yoksun idealler veya semboller yatar. Geleneksel değerler rasyonelleştikçe, geleneksel eylem değer yönelimli rasyonel eyleme yaklaşır (Giddens, 2009: 246; Özlem, 2001: 336).

Eylemin duygusal ve değer yönelimli tarzları, birbirinden, kendisine yönelinen hedefin bilinçli olarak düzenlenmiş olması ve bu hedefe kesin ve planlı bir yönelim doğrultusunda ulaşmak açısından ayrılırlar. Bu bakımdan, eylemini bir değere bağlı olarak yönlendiren kişi için, bu değer bir kesinlik taşır. Ödev, gurur, güzellik, dini emir, ya da buna benzer bir şeyin önemi, kendisine şu veya bu tarzda kesin görünen ve kendi inancı doğrultusunda ve inanca hizmet içinde hiçbir eleştiri kabul etmeksizin eyleyen kimse, salt değersel-akılcı bir eylemde bulunmuş demektir. Tam değer yönelimli akılcı (rasyonel) bir eylem, bir emre göre veya yapılması istenene uygun olarak, davranış sahibinin kendi içinde tam olarak onaylayarak yaptığı bir eylemdir. İnsan eylemi ancak bu türden taleplere göre yönlendirildiği sürece bir değer bilinçli akılcılıktan söz edilebilir (Özlem, 2001: 337-338).

Eylemini bir amaca ve bu amaca varmak için araç ve yan yollara yönelten ve bu nedenle, amaca varmak için araca olduğu kadar, çeşitli öbür yollara da başvurarak ve giderek çeşitli ve birbirine karşıt konumdaki mümkün amaçların da farkında olarak yönlendirmiş olan kişi, amaç yönelimli rasyonel bir eylemde bulunmuş olur. Yani bu eylem, artık hiçbir biçimde ne duygusal ne de geleneksel bir eylemdir. Burada ancak şu olabilir: Rakip ya da yan yana duran amaç ve doğrultular arasında bir ayırım ve seçim yapılmak istendiğinde, bu

ayırim ve seçime değersel akılcı bir yön karışabilir. Bu durumda eylem, yalnızca araçlar bakımından akılcıdır (Özlem, 2001: 338).

Weber'e göre eylemin, özellikle toplumsal eylemin bu dört tipten yalnızca biri içerisinde gerçekleşmiş olması çok ender rastlanan bir durumdur. Bu nedenle, böyle bir davranış tipolojisi, hiçbir zaman eylem tarzlarının eksiksiz bir sınıflandırmasını temin edemez. Aksine, burada tespit edilen eylem biçimleri, sosyolojik amaçlar bakımından oluşturulmuş kavramsal tiplerdir. Bunlar, reel eyleme az veya çok yakın olabilirler ve reel eylemde birbirlerine karışmış bir hâlde ortaya çıkarlar. Sosyolojik açıdan amaca uygun olsun diye geliştirilmiş olan bu tipler, bizim için yalnızca verimli olmaları bakımından önem taşırlar (Özlem, 2001: 339).

Weber'in eylem tiplerini örnekler vererek daha açık hale getirebiliriz: Amaç yönelimli rasyonel eylem, bir tüccarın sırf para kazanmaya yönelik bir amaçla, akılcı bir tutumla eylemde bulunması örneğinde kendisini ifade eder. Bunun gibi, bürokratik hiyerarşi içindeki âmir ve memurların eylemleri, belirli bir hizmet amacına yönelik olduğu sürece, akılcı bir özellik gösterir. Değer yönelimli rasyonel davranışa örnek olarak ise, bir askerî birlik komutanının, saldırı sırasında birliğin önünde savaşmasını gösterebiliriz. Burada komutan, belki de öleceğini bilerek, birliğin ardında kalmayı onursuzluk saydığı için, değere bağlı akılcı bir eylemde bulunmaktadır. Geleneksel eylem, gündelik alışkanlıkların yol açtığı bir eylem olarak, selamlaşma sırasında, yemek yerken vb. ortaya çıkabilir. Ayrıca bir davranışta, birden çok eylem tipinin etkisi de bulunabilir. Mesela, duygusal eylem; kiskançlık, öfke, korku, sevgi vb. duygulara bağlı olarak yalnızca heyecan kökenli olabileceği gibi; tanrıya yakarış veya mistik bir kendenin geçiş sırasında olduğu gibi, bir değersel akılcı eylemle birlikte de olabilir. Hatta aynı duygusal eylem, borsada para kaybeden tüccarın o andaki öfkeli hareketinde olduğu gibi, amaçsal akılcı bir eylemle de birlikte ortaya çıkabilir (Özlem, 2001: 339-340).

Weber, sosyal davranışın altında yatan öznel anlamın anlaşılıp yorumlanmasını sosyolojik analizin merkezine yerleştirmiş; kurum, yapı, sistem vb. kavramların, eylemde bulunan insanlardan bağımsız bir anlama sahip olmadıklarını vurgulamış; toplumsal gelişme yasaları gibi genelleyici ve evrimci nosyonları reddetmiş ve tüm bu özellikleriyle, çağdaş sosyolojide insan özneyi sosyal teorinin merkezine yerleştiren tüm iradeci-inşacı teorisyenlere ilham kaynağı olmuştur.

Dini İlimlerde Davranış Tasavvuru

Dini ilimlerde de, determinizm-iradecilik dikotomisinin izini sürmek mümkündür. Ancak burada, meselenin kader inancıyla bağlantılı olarak tartışıldığı-

nı görmekteyiz. Dini ilimlerde; sosyal bilimlerdeki insan davranışını belirleyen yapı, sistem, uyarıcı, içgüdüler, bilinçaltı, zihnin evrensel işleyiş yasaları, toplumsal evrim yasaları vb. yerini; kâdiri mutlak yani sonsuz ve sınırsız kudret, ilim ve irade sahibi bir tanrı almaktadır. İslami ilimlerde, insan davranışlarının Allah tarafından önceden belirlendiğini ima eden kader problemi, Allah'ın sonsuz irade ve kudretiyle insan özgürlüğünü ve dolayısıyla insanın dini ve ahlaki sorumluluğunu (çünkü özgürlük olmadan sorumluluk olamaz) telif etme sorunudur. Bu meyanda, iradeci, determinist ve uzlaştırmacı kelimelerin sahneye çıktığını görüyoruz.

Dini ilimlerde, tıpkı sosyal bilimlerde (özellikle çağdaş psikoloji ve sosyal psikolojide) olduğu gibi; insan davranışının, sadece organizmanın dış uyarıcılara verdiği zahiri tepkileri değil; başkaları tarafından doğrudan doğruya gözlemlenemeyen düşünme, inanma, sevmeye, kuşkulanma gibi iç yaşantıları da kapsayan bir genişlik ve derinlikte kavramlaştırıldığını görüyoruz. Dini literatürdeki zâhiri ve bâtını amel ayırımı ve imanın “kalbin ameli” olarak nitelendirilmesi, dini ilimlerin amel tasavvurunun ne kadar geniş kapsamlı olduğunu gözler önüne sermektedir (Uludağ, 1991: 14-15).

Dini ilimlerde, iman-amel birlikteliğine önem verilmekte, genellikle iman ve amelin birbirinden ayrı pek fazla anlam ifade etmediği vurgulanmaktadır (Erten, 2007: 137-158; Uludağ, 1991: 14). Bu vurgu; sosyal bilimcilerin, mit-ritüel ilişkileriyle ilgili teorileriyle uyumluluk arz etmektedir. Bununla birlikte, dini ilimlerin amel tasavvuru genellikle normatif iken, sosyal bilimlerin amel tasavvuru ağırlıklı olarak deskriptiftir. Ancak Kur'an'da, insan karakterini tasvir eden, inanç ve inançsızlığın psikolojik ve sosyal motivasyonlarını tahlil eden ayetler de mevcuttur.

Dini ilimler, kalbin ameli olan imanın, zahiri ameller ile teyit edilmesi gerektiğini ifade ederler. Dinin; iman gereği olarak yerine getirilmesini istediği ameller, Kur'an'da ve dini literatürde “sâlih ameller” olarak adlandırılmakta; dünya ve ahiret saadetinin, ancak iman edip sâlih ameller işlemekle gerçekleşebileceği vurgulanmaktadır. Dini ilimler, amellerin sonucunun kişinin niyetine bağlı olduğunu, Allah'ın insanların amellerini onların niyetlerine bakarak değerlendireceğini ifade etmektedirler (Uludağ, 1991: 14-15; Dönmez, 1991: 16-19). Kur'an'da ve Sünnet'te güzel ahlak ilkelerine uygun davranışlar övülmekte; kişinin güzel ahlak sahibi olmasının, imanının kemaline delalet ettiği vurgulanmaktadır. İslam hukukunda, insanın yükümlülüklerini gerçekleştirebilecek irade ve kudrete sahip olduğu ön kabulünden hareket edilmekte; insan fiilleri, teklife ve hükme konu olması bakımından ele alınmakta; amellerin dünyevi ve uhrevi sonuçları ve hükümleri üzerinde durulmaktadır (Şa'bân, 1990: 205-206, 235-236; Atar, 1996: 159-166; Zeydan, 1993: 79). Tasavvuf ise, zahiri amellerin yanı sıra bâtını amellere dikkat çekmekte, zahidane bir tutum takınarak dünya-

ya önem vermemekte ve ilahi iradeye teslimiyeti salık vermektedir (Öngören, 2011: 120; Çağrı, 1989: 7).

Sonuç

Dini ilimlerin amel tasavvurunun, sosyal bilimlerinden daha kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal bilimler, davranışı yalnızca dünyevi ve fiziki sebep ve sonuçlarıyla değerlendirirken; dini ilimler, insan davranışını dünyevi, metafiziksel ve uhrevi sebep ve sonuçlarıyla birlikte değerlendirmektedir.

Dini ilimlerin sosyal gerçekliği tamamen yok saydığı iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır. Fıkıh usulünde, örfün ve maslahatın şer'i delillerden kabul edilmesi, İslam dininin sosyal gerçekliği reddetmediğini göstermektedir. Fıkıh âlimleri, dinin ruhuna ve açık naslara aykırı olmayan örf ve adetleri muteber kabul etmiş, zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceğini İslam fıkıhının külli kaidelerinden biri olarak tespit etmişlerdir. Yine fıkıh bilginleri, özellikle muamelatla ilgili hükümlerde, kamu yararı ve sosyal faydayı (Maslahatü Âmme) gözetmişler, hakkında naslarda kesin bir hüküm bulunmayan konularda, dinin temel maksatlarını gözetmek kaydıyla, sosyal gerçekliği de göz önünde bulunduran içtihatlarda bulunmuşlardır (Şa'bân, 1990: 176-177, 157). Esasen kitap ve sünnet genel bir çerçeve çizmiş, zamana ve zemine göre dinin temel maksatlarını gözeterek hüküm vermek (ictihat) için geniş bir alan bırakmıştır. Dinin temel maksatları (Makâsîdü'ş-Şerîa) olarak kabul edilen; can, mal, akıl, nesil ve dinin korunması ilkeleri, toplumun varlığı ve bütünlüğü için vazgeçilmez değerleri ifade etmektedir (Şa'bân, 1990: 350-351). İslam hukukunda, toplumun menfaatini gerçekleştirmeyi ve kamu düzenini korumayı hedefleyen hükümlerin "Allah hakkı" tabiri ile ifade edilmiş olması da (Şa'bân, 1990: 241), İslam dininin toplumsal bütünlüğe verdiği önemi ifade etmektedir.

Dini ilimlerdeki davranış nazariyelerindeki çeşitliliğin sebebi; sanıldığı gibi, yalnızca dini nasların farklı yorumlanması vb. dini saiklerle ilgili değildir. Sosyo-ekonomik değişkenler de dini nazariyelerin ortaya çıkışı ve gelişmesinde etkili olmuştur. Mesela, kader inancıyla ilgili tartışmaları sadece farklı şekillerde anlaşılmaya müsait ya da zahiren birbiriyle çelişkili görünen ayet ve hadislerle açıklamak mümkün değildir. Yaptığı zulüm ve haksızlıkları dini açıdan meşrulaştırmaya çalışan Emevi hanedanını görmezden gelerek yapılan mutezile kelimeler okulu analizi eksik olacaktır. Emeviler, kendi yaptıkları zulümlerin Allah'ın takdiri olduğunu söyleyerek sorumluluktan kurtulmaya çalışıyor ve kendilerine uygun gördükleri cebri görüşü yaygınlaştırmaya çalışıyorlardı. Bundan dolayı; mutezile ekolü, "Kul fi ilinin hâlikıdır" derken, yalnızca Allah'ın adaletini gözetmiş olmuyor; aynı zamanda, Emevilerin yaptıkları zulümlerden sorumlu olduklarını ve dolayısıyla Allah'ın değil onların zalim olduğunu da ilan etmiş oluyordu.

Modern din bilimleri ve onların bağılı buldukları sosyal bilimler ile dini ilimlerin dini davranış tasavvuru arasında önemli farklılıklar mevcuttur. Dini ilimler apriorik ve tümdengelimci bir yaklaşım sergilerken, sosyal bilimler aposteriorik ve tümevarımcı bir metodolojiye sahiptir. Ayrıca dini ilimler, tanrının dünyaya, vahiy ve ilahi takdir yoluyla müdahale ettiğini ve her şeyin onun yaratmasıyla meydana geldiğini vurgularken; sosyal bilimler, genellikle, dini ve tüm sosyal hadiseleri, beşeri ya da tabii bir fenomen olarak açıklamaktadırlar. Buna göre bir sosyolog, belli bir dini öğretinin mensubu; bir Hıristiyan, bir Müslüman ya da dinsiz olabilir. Ancak sosyolojik yorum, analizlerini dini hakikatler üzerine kuramaz. Sosyolog, insani ve sosyal gerçekliğin arkasında, ötesinde, yanında ya da içinde bir yerlerde gizlenmiş ilahi bir hakikat olup olmadığı konusunda suskundur. Böyle yaparak sosyal bilimler hakikati sorgulamayı tırnak içine almaktadırlar. Bu tavra “metodolojik ateizm” ya da “metodolojik agnostisizm” adı verilmektedir. Metodolojik agnostisizm terimi, sosyal bilimlerin için yani bu dünyaya ait açıklamalar içerdiğini ve dini açıklamayı kapsamadığını ifade eder (Furseth ve Repstad, 2011: 341-342). Ancak natüralist teorinin, metodolojik ateizmin de ötesine geçerek, dine karşı olumsuz, aşağılayıcı ve indirgemeci bir tavır takındığı da bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte çağdaş sosyal teori, çeşitli düzeylerde dindar insanların dikkatini çekecek şekilde çoklu bir yaklaşım sergilemektedir. Yorumcu ekol, dünya ile ilgili kişiye özel yorumlamalarda bulunma imkânı sunduğu için, sosyal bağlam ile dini içerik arasında katı bir sebep-sonuç ilişkisi kuran natüralist teoriye oranla, dini inançla daha kolay uyum sağlamaktadır (Furseth ve Repstad, 2011: 349). Modern din bilimlerinde, son zamanlarda, dini ilimlerin apriorik ve tümdengelimci yaklaşımıyla, sosyal bilimlerin aposteriorik ve tümevarımcı metodolojisini birleştirme eğilimi göze çarpmaktadır. Özellikle; dinin kökeni hakkındaki pozitivist, indirgemeci, evrimci ve spekülâtif kabullere ve gerçekliğin doğasına dair yansıtmacı teorilere prim vermeyen; dini tecrübeyi içeriden yani dindarın bakış açısından anlamayı ve açıklamayı esas alan din fenomenolojisi; dini davranışı analiz etmek için daha verimli bir metodoloji ortaya koymaktadır. Esasen, tarih boyunca her toplumda var olan nevi şahsına münhasır bir fenomen, bir semboller sistemi ve kutsal anlamlarla dolu bir evren olan dini; pozitivist, evrimci, rasyonalist, materyalist, aydınlanmacı vb. batı merkezli önyargılı yaklaşımlarla; ekonomik, sosyolojik ya da psikolojik birtakım olgu ya da süreçlere irca etmek, dini fenomenleri çarpıtmaktan başka bir anlam ifade etmeyecektir. Elbette ki sosyal bilimler; dini fenomenleri, dini ilimler gibi tanrı merkezli değil, insan merkezli bir yaklaşımla ele alacaktır. Ancak, inananların kutsal ya da tanrı merkezli din tasavvurlarını ve dini tecrübelerini yok sayıp; dini, bir gölge fenomen; sosyal, ekonomik ya da psikolojik olgu veya süreçlerin bir yansıması şeklinde açıklamak, natüralist din teorisinin yaptığı fahiş bir hatadır.

Notlar

(*) Dr., Din Sosyolojisi

Kaynaklar

- Argyle, Michael ve Benjamin Beit Hallahmi. "Dini Davranış Teorileri". Ali Kuşat, Mehmet Korkmaz ve İsmail Güllü (çev.). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı.16, 2004/1, ss.247-280.
- Arslantürk, Zeki ve M. Tayfun Amman. *Sosyoloji*. 4. Baskı. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. 3. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. 16. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Erten, Mevlüt. "Kur'an'da Bilgi-Amel(Eylem) İlişkisi". *Diyanet İlmî Dergi*. Cilt.43, Sayı.2, Nisan-Mayıs-Haziran 2007, ss.137-158.
- Furseth, Inger ve Pal Repstad. *Din Sosyolojisine Giriş Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. İhsan Çapcıoğlu ve Halil Aydınalp (çev.). 1. Basım. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011.
- Giddens, Anthony. *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*. Ümit Tatlıcan (çev.). 1. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*. 11. Basım. İstanbul: Evrim Yayınları, 2008.
- Kızılcılık, Sezgin. *Sosyoloji Teorileri II*. 2. Basım. Konya: Yunus Emre Limited Şirketi, 1994.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Özbudun, Sibel, Balki Şafak ve N. Serpil Altuntek. *Antropoloji, Kuramlar/ Kuramcılar*. 2. Basım. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006.
- Özlem, Doğan. *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. 3. Basım. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2001.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. 3. Basım. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Poloma, Margaret M. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Hayriye Erbaş (çev.). 4. Basım. Ankara: Palme Yayıncılık, 2011.
- Slattery, Martin. *Sosyoloji'de Temel Fikirler*. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz (hzl.). Sentez Yayıncılık, 2008.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Osman Akınhay (çev.). 1. Basım, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Şa'ban, Zekiyyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*. İbrahim Kâfi Dönmez (çev.). 1. Basım. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Uludağ, Süleyman. "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Wallace, Ruth A. ve Alison Wolf. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Leyla Elburuz ve M. Rami Ayas (çev.). 1. Basım. İzmir: Punto Yayıncılık, 2004.

Weber, Max. *Sosyolojinin Temel Kavramları*. Medeni Beyaztaş (çev.). 6. Basım. İstanbul: Bakış Yayınları, 2007.

Zeydan, Abdülkerim. *Fıkıh Usûlü*. Ruhi Özcan (çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993.